

इन्द्रचोकको साँस्कृतिक सम्पदाको अध्ययन The Study of the Cultural Heritages of Indrachok (Kathmandu)

श्रीलोचन राजोपाध्याय

शोधार्थी: एम्फिल, संस्कृति विभाग, त्रि.वि.
shreelochan2070@gmail.com

Abstract

There are 6 different roads from Indrachok. Indrachok is considered as the main point of these 6 tolls. There is Akash Bhairav temple at Indchok. Akash Bhairava is seen in connection with Yalambar, the first king of Kiranti. Yalambar went to fight the battle during the Mahabharata war in Treta Yuga. Yalambar decided to fight for the side of the defeated group in the war. When Lord Krishna came to know this, before Yalambar joined the Kauravas, he cut off the head of Yalambar, fearing that the Pandavas would be defeated. The belief persists that the same head of Yalambar reached Indrachok through the sky. In the morning, the head transformed into the form of Bhairav. Hindus and Buddhists have been worshipping Akash Bhairav in different ways. Hindus worship Bhairava and Buddhists worship Akash Bhairava as Akshobhaya Buddha. There is Kantishwar Mahadev at the center of Indrachok. It seems that the city of Kantipur was named after this Kantishwar Mahadev. Purna Kalash is connected with Ghada in relation to Indrachok. Indrachok is called Wangha in Nepal Bhasa language. It is from this time that the name of Indrachok came to be. The study of cultural heritages is based on the qualitative research method. A purposive sample has been selected in this research and interviews and participant observation has been done in order to collect data.

Keywords: Indrachowk, Cultural Heritages, Akash Bhairav, Katiswor Mahadeva.

लेखसार

लिच्छविकालमै विकास भइसकेको ग्राम क्षेत्रअन्तर्गत इन्द्रचोक पनि एक हो । इन्द्रचोकबाट ६ वटा विभिन्न टोल जाने बाटो छन् । यसै ६ टोलहरूको केन्द्रविन्दुका रूपमा इन्द्रचोकलाई मानिएको छ । इन्द्रचोकमै आकाश भैरव मन्दिर छ । आकाश भैरवलाई किराँती पहिलो राजा यलम्बरसँग जोडिएर हेरिन्छ । त्रेता युगमा महाभारत युद्धको समयमा यलम्बर युद्ध हेर्न गएका थिए । यलम्बरले युद्धमा पराजित हुने समूहको पक्षमा आफू लड्ने निर्णय लिए । श्रीकृष्णले महादेवको अंशरूपी यलम्बर कौरवको पक्षबाट युद्ध लड्दा पाण्डव पराजित हुने भयले यलम्बरको शिर छेडने गरे । यलम्बरको त्यहीँ शिर आकाश मार्ग हुँदै इन्द्रचोकमा पुग्यो । विहान भएकाले शिर भैरवको रूपमा परिणत भएको देखिन्छ । हिन्दु र बौद्धमार्गीहरूले आकाश भैरवलाई फरक-फरक रूपमा पूजा गर्दै आइरहेका छन् । हिन्दुहरूले भैरव र बौद्ध धर्म मान्नेहरूले अक्षोभ्य बुद्धका रूपमा आकाश भैरवलाई पूजा गर्छन् । इन्द्रचोकको मध्यभागमै कान्तिश्वर महादेव छ । यहीँ कान्तिश्वर महादेवबाट कान्तिपुर सहरको नामाकरण भएको देखिन्छ । इन्द्रचोकको सम्वन्धमा पूर्ण कलशका घडासँग जोडिएर अनुसन्धान गर्न सकिन्छ । इन्द्रचोकलाई नेपाल भाषामा वंघः भनिन्छ । यसै घडाबाट नै इन्द्रचोकको नाम रहन गएको हो । संस्कृतिको अध्ययन अनुसन्धान विधिको आधारमा संस्कृतिको अध्ययन गुणात्मक विधि अन्तर्गत पर्दछ । यस अनुसन्धान आलेखमा गुणात्मक अनुसन्धान विधि अवलम्बन गरिएको छ । यो अनुसन्धानमा नमूना छनोट गर्दा उद्देश्यमुलक नमूना छनोट गरिएको छ । जसमा अन्तर्वार्ता र सहभागी अवलोकन गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : वंघः, आजु चः, कलश, ह्वंग

परिचय

काठमाडौँ उपत्यकाको मुख्य व्यापारिक केन्द्रको रूपमा रहेको इन्द्रचोक एक ऐतिहासिक स्थानको रूपमा परिचित छ । इन्द्रचोकको सम्वन्धमा अनेक किंवदन्ती बोकेको छ । इन्द्रचोकलाई प्राचीन स्थानको रूपमा भल्काउन मध्यभागमा कान्तिश्वर महादेव छ । इतिहासकारहरूको भनाइको आधारमा कान्तिपुर महादेवबाटै कान्तिपुर नाम रहन गएको भन्ने विश्वास गरिन्छ । लिच्छवि कालमा कान्तिपुरलाई विभिन्न नामले पुकारिने गरिन्थ्यो । मध्यकालमा आएर कान्तिपुर प्रख्यात रहन गएको देखिन्छ । लिच्छवि राजा गुणकामदेवले कान्तिपुर नगर बसाउँदा सहरको सुरक्षार्थ आठ दिशामा आठवटै मातृका (अष्ट मातृका) राखेका थिए । मातृकाले बोक्ने खड्ग आकारमै कान्तिपुर नगर निर्माण गरिएको थियो । आठ कोणको खड्गाकार कान्तिपुर सहरको बीचमा इन्द्रचोक रहेको छ । इन्द्रचोकलाई मध्यकालमा कान्तिपुरको केन्द्रविन्दु मानिन्थ्यो (बासुपासा, वि.स. २०७५, पृ. २३) ।

इन्द्रचोकको आकर्षक र महत्त्वपूर्ण सम्पदाका रूपमा आकाश भैरव (आजु चः) को मन्दिर हो । मन्दिर भित्र आकाश भैरवको शिर (टाउको) मात्रैको मूर्ति देखिन्छ । भैरवको केवल टाउको मात्रैको मूर्तिलाई किराँती राजा यलम्बरकै शिर भएको विश्वास छ । इन्द्रचोकको मध्यभागबाट विभिन्न ६ स्थानमा जाने बाटोहरू छन् । ती ६ वटा स्थानको केन्द्र विन्दु पनि इन्द्रचोक नै हो । इन्द्रचोकले मखन, असन, वटु, किलागल, न्युरोड र च्वखाछें गल्लीलाई जोडेको छ । मखनटोल देखि असन जाने सीधा बाटो लिच्छविकालीन 'ट्रेड रूट' हो । यो क्षेत्रलाई

लिच्छविकालीन समयमा काठमाडौंको माथिल्लो क्षेत्र यम्बु (कोलिग्राम) र तल्लो क्षेत्र यङ्गल (दक्षिण कोलिग्राम) लाई बुझाउँछ (वज्राचार्य, वि.स. २०३०, पृ ४०७-४०८) ।

इन्द्रचोकलाई एक ऐतिहासिक क्षेत्र भित्र रहेको भनी वर्णन गर्न धेरै आधारहरू छन् । काठमाडौंको दक्षिण क्षेत्रको पुष्करमा रहेको मीननारायण स्थान देखि यङ्गल हिटीसम्मका प्राप्त लिच्छवि अभिलेखमा त्यस क्षेत्रलाई दक्षिण कोलिग्राम भनिएको छ (वज्राचार्य, वि.स. २०३०, पृ ४०७) । यो क्षेत्रअन्तर्गत इटुबहाल, इन्द्रचोक, जनबहाल (सेतो मच्छिन्द्रनाथ) आदि पर्दछ । इटु बहालमा प्रतिवर्ष श्रावण महिनामा प्रदर्शनमा राखिने सचित्र वस्तुहरूको प्रदर्शनी हुन्छ । प्रदर्शनीमा राखिने सामग्री मध्ये हस्तलिखित ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा कोलिग्रामको उल्लेख छ । यक्षमल्लको समयमा सारिएको सो ग्रन्थको अन्त्यमा लेखिएको पुष्पिका वाक्यमा जमल गोष्ठी (मच्छिन्द्र बहाल) कोलिग्राममा पर्दथ्यो (वज्राचार्य, वि.स. २०३३, पृ ४) । लिच्छविकाल पछि काठमाडौं दक्षिण भागलाई बुझाउन दक्षिण कोलिग्राम भन्नाको सट्टा यङ्गल भनियो । उत्तरी भागलाई कोलिग्रामको सट्टा यम्बु भनियो । यङ्गा भन्नाले पूर्वको टेबहालसम्म थियो । दक्षिणमा लगन टोलभन्दा पर सम्म बुझाउँथ्यो । पश्चिममा भिमसेन स्थान क्षेत्र पर्थ्यो । उत्तरमा मखन टोलको सिंह ढोकासम्म क्षेत्र थियो (वज्राचार्य, वि.स. २०३३, पृ ५) । अहिले पनि मखन टोलमा इन्द्रचोक निस्कने वाटोमा दुई वटा सिंहको मूर्तिहरू देखिन सकिन्छ ।

लिच्छविकालमा दक्षिण राजकुल कहाँसम्म फैलिएको थियो, यसको प्रमाण रूप हनुमान ढोकाको देगुतलेजुको देवल मुनि अशुवर्माको एउटा अभिलेखले प्रमाणित गर्छ । यो अभिलेख तीन हात एक भित्त लम्बाई र एघार अंगुल चौडाको रहेको (वज्राचार्य, वि.स. २०३३, पृ ८-९) छ । यस अभिलेख अनुसार राजा अशुवर्माले आफूभन्दा अधिका लिच्छवि राजाहरूले बनाएको पुरानो दरवारको पुनर्निर्माण गरेको र त्यस उपलक्ष्यमा अभिलेख राख्न लगाएको उल्लेख छ । राजा अशुवर्माले पुनर्वसु नक्षत्र परेको तिथिमा पुरानो दरवारको पुनर्निर्माण गरेका थिए । पुनर्वसु घर प्रतिष्ठा गर्नाका लागि असर नक्षत्र मानिन्छ । यसै आधारमा राजा अशुवर्माले नै यस हनुमान ढोका दरवारको पुरानो दरवारको पुनर्निर्माण गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

केही अभिलेखहरूमा दक्षिण राजकुलको आकार सम्वन्धमा जैसीदेवबाट लगन जाने वाटोसम्म उल्लेख परेकोछ । राजकुल वर्तमान हनुमान ढोकाको सेरोफेरोसम्म पुग्न सकिन्छ । हनुमान ढोकाको अभिलेखमा राजदरवारकै पुनर्निर्माणको कुरा परेकाले जैसीदेवलको हाराहारीसम्म पुगेको दक्षिणराजकुल नै अशुवर्माले पुनर्निर्माण गरेको प्रमाणित हुन्छ (वज्राचार्य, वि.स. २०३३, पृ ११-१२) । इन्द्रचोकको दक्षिण-पश्चिममा रहेको हनुमान ढोकामा सम्वन्ध राख्ने चाँगु नारायणको कलश यात्राले सांस्कृतिक परम्परा अध्ययनबाट पनि यस राजदरवारको प्राचीनता बुझाउन सहयोग गर्छ । वर्षमा दुई पटक हनुमान ढोकामा श्रावण शुक्ल द्वादशी र पौष शुक्ल पूर्णिमाको दिन चाँगु नारायणको कलश भित्राइन्छ । प्राचीन कालदेखि नै हनुमान ढोका दरवारसँग सम्वन्ध राख्ने चाँगुनारायणको जात्रा प्राचीन संस्कृतिको परम्पराको रूपमा चल्दै आएको देखिन्छ ।

यस लक्ष्मी र सरस्वतीसहित चाँगुनारायण 'गुन पो' भित्र्याउन राजा प्रतापमल्लले सिंहासन बनाएका थिए (वज्राचार्य, वि.स. २०२२, पृ १५) । प्राचीन नेवारी भाषामा राजदरवारलाई 'पो' भनिन्छ । 'पो' को अर्थ गुनपो दरवार भन्ने बुझिन्छ । यसैगरी, चाँगुनारायणको कलश भित्र्याउने सम्वन्धमा तत्कालिन ठाचासफुहरूमा पनि उल्लेख भएका छन् । श्रावण शुक्ल द्वादशीको दिन गुनपो राजकुलमा चाँगुनारायण भित्र्याउने उल्लेख (रेग्मी,

ई.सं १९६५, भाग ३, परिशिष्ट ३, पृ ५) छ। यी विभिन्न आधारमा हनुमान ढोका दरवार संभवत लिच्छवि कालको प्राचीन दरवार 'गुन पो' दरवार भएको स्पष्ट हुन्छ। लिच्छविकालमै प्रचलनमा आइसकेको 'गुँ त पौ' दरवारलाई बसन्तपुरमा रहेको नौ तल्ले दरवारतर्फ संकेत गराउँछ। नौ तल्ले दरवारलाई राजा पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका विजयपछि बनाउन लगाएको भन्ने पाइन्छ। तर, मध्यकालमा 'गुनपो' निकै महत्त्वपूर्ण छ। राजा प्रताप मल्लले हनुमान ढोका दरवार नाम राख्नुअघि यहाँको दरवारलाई 'गुनपो' राजकुल भनिन्थ्यो (कुँवर, वि.स. २०७७-७८, पृ. ८७)। नेपाल भाषामा 'गु' को अर्थ नौ हुन्छ। 'न' को अर्थ तले र 'पो' को अर्थ दरबार हो। तसर्थ प्राचीनकालदेखि नै 'गुनपो' शब्द प्रयोग भएको देखिनाले नौतले दरबार राजा पृथ्वीनारायण शाहले बनाउनुअघि नै रहेको देखिन्छ। राजा प्रताप मल्लले 'गुँ त पौ देगल' मर्मत गरेको अभिलेखमा उल्लेख भए अनुसार नौतले दरबार प्राचीन कालमै बनिरहेको थियो भन्ने संकेत पाइन्छ। यहाँको नौतले दरबार लिच्छवि राजा अंशुवर्माको समयमा बनेको 'कैलाशकूट' हुन सक्ने पनि सम्भावना देखिन्छ (कुँवर, वि.स. २०७७-७८, पृ. ८९)।

इन्द्रचोकको पूर्वतिरको गुच्चा टोलमा अंशुवर्माको संवत् नभएको केवल तिथी मात्र उल्लेखित एक अभिलेखले यस क्षेत्रमा यातायातको साधनको रूपमा बग्गी, गाडा प्रचलन भई कृषि कार्यका लागि गोरुद्वारा हलो जोत्ने चलन पनि रहेको थाहा पाउन सकिन्छ (जोशी वि.स. २०७७ दोस्रो संस्करण, पृ. ३१६-३१९)। इन्द्रचोकबाट पूर्व दिशामा केल टोल छ। केल टोल तखाछेँको चोक भित्रको मानदेवको संवत् नभएको अभिलेखले पनि इन्द्रचोक क्षेत्रको ऐतिहासिकता दर्शाउँछ। यस अभिलेखमा राजा मानदेवलाई श्रुति र धर्मशास्त्रको विधानबमोजिम धर्म गर्ने राजाका रूपमा चित्रण गरिएको छ। संवत् उल्लेख नभएको यस अभिलेखले मानदेव हिन्दु धर्माबलम्बी राजा भएको प्रमाणित गर्छ (जोशी वि.स. २०७७ दोस्रो संस्करण, पृ. ४३-४५)। यसैगरी, लिच्छविकालमा इन्द्रचोक विकसित र प्राचीन दरवारकै एक क्षेत्र भित्र रहेको आधार पाइन्छ।

वि.स. १९९० सालको भुकम्पपछि श्री ३ जुद्धशमशेर राणाले आकाश कान्तिश्वर महादेव नजिकै रहेको एउटा सांस्कृतिक डबली हटाएर जुद्ध शालिक जाने बाटो बनाएका थिए। नयाँ बाटो निर्माण हुनुअघिसम्म यहाँको डबलीमा हरेक इन्द्रजात्राको अवसरमा कुमारीको रथयात्रा ल्याउँदा देवीनाच (दीप्याखं) देखाउने चलन थियो। वि.स. २०७९ साउनमा यो डबलीको पुर्ननिर्माण भएको हो। यो अनुसन्धान आलेखमा इन्द्रचोकमा रहेको आकाश भैरव र कान्तिश्वर महादेव भन्नाले के बुझिन्छ ? यसको ऐतिहासिक अवस्था के छ ? यस वर्तमान अवस्था के छ ? भन्ने प्रश्नहरूमाथि यो अनुसन्धान केन्द्रित रहनेछ। यिनै प्रश्नहरूमाथि बृहत् छलफल गरेर निष्कर्ष निकालिने छ।

अध्ययन विधि

अनुसन्धानका स्वरूपका दृष्टीले यो अध्ययन कार्य अन्वेषणात्मक प्रकृतिको एक गुणात्मक अध्ययन हो। विषय वस्तुको दृष्टीले यो एक ऐतिहासिक अध्ययन हो। यस्तो किसिमको अध्ययन गर्न तथ्यहरू पनि गुणात्मक र ऐतिहासिक विशेषता आवश्यकता पर्छ। यसै पक्षलाई मुख्य आधार मानेर आवश्यक तथ्यहरू प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरूबाट संकलन गरिएको छ। प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत यस क्षेत्रका पुरातात्विक स्थलहरू, पुराना स्मारक एवं कलाकृतिहरूको विषयमा स्थलगत अन्वेषणलाई समावेश गरिएको छ। इन्द्रचोक सम्बन्धी क्षेत्रको जानकार भएका विज्ञहरू र स्थानीयसँगको अन्तर्वाताबाट तथा यहाँका पुराना भौतिक सम्पदाहरूको अवलोकनआदिबाट

संकलन गरिएको छ । यसबाहेक अनुसन्धान आलेखका लागि द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रकाशित विभिन्न पुस्तक, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखरचना र अप्रकाशित प्रतिवेदन, आख्यान एवं किंवदन्तीहरू र विभिन्न लेखहरूबाट तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

प्रस्तुत लेख मुख्य गरी प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतको आधारमै तयार पारिएको छ । अनुसन्धानात्मक आलेखमा इन्द्रचोक क्षेत्रको ऐतिहासिकता, पुरातात्विक र मूर्त सम्पदालाई बढी जोड दिइएको छ । तसर्थ यसको मूल स्रोत नै स्थलगत भ्रमण र अध्ययन रहेको छ । यस अध्ययन कार्यलाई भौगोलिक रूपमा हाल इन्द्रचोक क्षेत्रलाई मात्र सीमित गरिएको छ । अर्थात् इन्द्रचोक, वंघ: तथा आकाश भैरवसँग सम्बन्धित विषय वस्तुको अध्ययन गरिएको छ । साथै, यहाँ रहेका मूर्त र अमूर्त पक्षको पनि अध्ययन भएको छ । इन्द्रचोक क्षेत्रमा चोखाछें, गल्ली, आकाश भैरव, वटु, राखी बजार, मखन र हनुमान ढोका दरवारको सीमाना आदि क्षेत्रसम्म तथ्यांक संकलन भएको छ । यिनै विभिन्न क्षेत्रमा रहेका पुरातात्विक सामग्री अभिलेख, काठकला र मन्दिरहरूको अध्ययन र अनुसन्धान गरिएको छ ।

इन्द्रचोक, आकाश भैरव र वंघ:को प्राचीनताको सम्बन्धमा त्यति धेरै पुस्तकहरूमा उल्लेख नभएका कारण जनश्रुती र अन्तर्वातालाई मुख्य आधार बनाएर तथ्यांक संकलन भएको छ । प्राप्त सबै किसिमका तथ्यहरूलाई सम्पादन र निरीक्षण गरी वर्णात्मक विधिबाट अनुसन्धानात्मक आलेखको विश्लेषण गरिएको छ । द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई शोध विधिका नियम अनुसार उद्धरण गरिएको छ । नियम अनुसारै सन्दर्भ सामग्रीको सूचिसमेत प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी यस अनुसन्धात्मक आलेख वैज्ञानिक विधि अनुसरण गरी तयार पारिएको छ ।

मुख्य प्राप्ति

कान्तिश्वर महादेव

कान्तिपुर सहरलाई पूर्णवती, गांगुलापत्तन, सुवर्ण प्रणाली नगरआदि नामले पुकारिन्थ्यो । मध्यकालको समयमा सबैभन्दा धेरै प्रचलित नाम 'कान्तिपुर' थियो । भाषा वंशावलीअनुसार 'कान्तिपुर' नाम 'कान्तिश्वर' महादेवबाट आएको देखिन्छ । इन्द्रचोकको मध्य भागमा चारैतिर रेलिङले घेरेको सानो खाल्डो भित्र कान्तिश्वर महादेव छ । सडकको मध्यभागमै रहेको कान्तिश्वर महादेवलाई चारैतिर फलामको बारले घेरिएको छ । वि.स. १९९० सालको भुकम्पछि न्युरोड (नयाँ सडक) निर्माण भयो । त्यसबेला इन्द्रचोकको कान्तिश्वर महादेव जुमिन गाँडिन लागेको थियो । स्थानीयवासीको पहलमा महादेवलाई पुरिएन । बारम्बार सडक पिच हुँदा सडकको सतहमाथि उठ्दै गयो । कान्तिश्वर महादेव सडक भन्दा दुई फिटतल खाल्डोमा पुग्यो (श्रेष्ठ, विकास भक्त, २०७९ मंसिर १५ गते अन्तर्वाता) ।

कुनै समय काठमाडौँमा बहने बागमती र विष्णुमती खोला एकआपसमा जोडिने दोभान नै इन्द्रचोक थियो । बागमती र विष्णुमती काठमाडौँको सभ्यता विकाससँग जोडिएका दुई महत्त्वपूर्ण नदी थिए । दुई नदीको संगम भएको स्थानलाई नेपाल भाषामा 'ह्वंग' भनिन्छ । यही ह्वंग: शब्द अपभ्रंस हुँदै 'वंग:' बन्न गएको हो । इन्द्रचोकको स्थानीय नेवार समुदायले अहिले पनि 'वंग:' भन्छन् । कान्तिपुर नगरको स्थापना यसै कान्तिश्वर

महादेवसँग जोडिएको देवमाला वंशावलीमा उल्लेख छ। कालिगत ३८२५ वर्षमा राजा गुणकाम देवलाई एक दिन महालक्ष्मीले दर्शन दिइन् (योगी, वि.स. २०१३, पृ. ४९)। महालक्ष्मी देवीले इन्द्रचोकको मध्यभागमा कान्तिश्वर देवताको स्थापना गर्न लिच्छवि राजा गुणकाम देवलाई निर्देशन दिइन् भन्ने भनाई छ।

महालक्ष्मीकै आज्ञा अनुसार राजा गुणकाम देवले अस्टमातृकाको नाम अनुरूप कान्तिपुर नगरको स्थापना गरे (योगी, वि.सं २०१३, पृ. ५०)। गुणकाम देवले काठमाडौं सहरलाई नै भैरवको खड्गको आकार दिई सहर निर्माण गरेको उल्लेख छ (अमात्य, वि.स. २०६८, पृ. २०९)। सहरको आकार सूर्याकार र कान्तिपुरको आकार खड्गाकार (टुप्पा म्हायपीमा र खड्गको बिंड पचलीमा हुने गरी कान्तिपुरको निर्माण गुणकामदेवले गरेका हुन् (बासुपासा, वि.स. २०७५, पृ. २३)। राजा गुणकाम देवले खड्ग आकारमा ब्रह्मणी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा, र महालक्ष्मी सहित कान्तिपुर नगरको स्थापना गरेका थिए (जुजु, वि.स. २०६८, पृ. ९)। उत्तर दिशामा खड्गको चुच्चो र दक्षिणमा पुछार आकारमा मातृका स्थापना भएको देखिन्छ।

इन्द्रचोकको घडा

हिन्दु र बौद्ध धर्ममा दैनिक जीवनका परम्परागत रिति रिवाजहरूमा घट, घल, घैटो वा कलश जस्तो शब्द प्रयोग भइरहन्छ। हिन्दु र बौद्ध धर्ममा घडाको महत्त्व ठूलो रहेको छ। प्रत्येक कार्यमा घडालाई कलशकै रूपमा स्थापित गरिन्छ (श्लसर, सन् १९८२, पृ. १८०)। धार्मिक ग्रन्थ अनुसार कलश अस्टमंगल मध्ये एक हो। घल वा घडाले सधैं सुख-समृद्धी, ज्ञान र शुभ लक्षणको चिन्हका रूपमा संकेत गराउँछ। काठमाडौं उपत्यकामा घडा वा कलशको प्रयोग पूर्व लिच्छविकादेखि सुरु भएको मानिएको छ। शिवदेव प्रथमको बुढानिलकण्ठको र अंशुवर्माको हाँडीगाउँको अभिलेखमा पद्म, शंख र कलश कुँदिएका छन्। घडालाई पूर्ण कलशका रूपमा लिएको कारण नै उपत्यकामा लिच्छविकालदेखि नै यसको परम्परा सुरु भएको मानिएको हो (प्रधान, वि.स. २०५५, पृ. १३१)।

पूर्ण भनेको अन्यन्त विशुद्ध सर्वगुण सम्पन्न भरिएको हुन्छ। सांस्कृतिक परम्परा अनुसार पूर्णकलश विभिन्न दृष्टिकोणबाट सम्बोधन गरिएको पाइन्छ। पूर्णकलश, भद्रघट, साधन कलश, सर्वार्थसिद्ध कलश, सुवर्ण कलश तथा अष्टमंगल युक्त कलश हुन् (शाक्य, ने.सं १०८९, पृ. १२०)। काठमाडौं उपत्यकामा यही परम्परा अनुसारै पूर्ण कलशका घडा राखिएका छन्। उपत्यकामा कतिपय स्थान ढुंगाको घडाकै नामबाट राखिएको छ। वंघ, सी घल, टेगघल, किला: घल र न्हुघल हुन्। आलेखको मुख्य विषय वस्तु नै वंघ (इन्द्रचोक) रहेको छ। तथर्स अन्य विभिन्न स्थलका घडाबाहेक इन्द्रचोकमा अवस्थित घडाको मात्र विश्लेषण गरिएको छ। इन्द्रचोकमा रहेको घडालाई किन 'वंघ' भनियो भन्ने प्रश्न छ ?। प्राचीन नेपाल भाषामा पूर्वतिरको दिशालाई 'वस्ता' भनिन्छ।

मध्यकालका कतिपय अभिलेख तथा ताडपत्रमा वास्ता अर्थात पूर्वतिरको दिशा उल्लेख भएको पाइन्छ। 'वो' वा 'वम्' को अर्थ पूर्व हो। 'ता' शब्दले दिशा जनाउँछ। यसरी वं: घलले पूर्वतिर रहेको घडालाई दर्शाउँछ। यसैगरी इन्द्रचोकको पूर्वतिरको अवस्थित घडाले यसको प्राचीनता देखाउने मद्दत गर्छ (प्रधान, वि.स. २०५५)। आकाश भैरवको पूर्वतिरको एउटा चोकमा तीन वटा घडाहरू छन्। चोकको पूर्वतिर सानो खाल्डोको दक्षिण दिशामा तीन वटा क्रमश घडा राखिएका छन्। कशशको मुखबाट घाँटीसम्म मांगलिक चिन्हहरू भरेको

देखिन्छन् । प्रत्येक घडामा चार-चारवटा यस्ता लहरै चिन्ह छन् । जैसिदेवलमा रहेको नयाँ घडा (न्हु घः) र इन्द्रचोकमा हरेको घडाबीचको मांगलिक चिन्ह मिल्दोजुल्दो छ । घडाको मुखको घेराबाट बुट्टाजस्तै निकालिएका आठ वटा चुच्चाहरू छन् । यस्ता आठ चुच्चाहरूमध्ये उत्तर दिशाको चुच्चाको पाटामा 'ज्वला न्हयाक' (पूजा गरिने आरसी ऐना) को गोलाकारको केही अंश बुट्टाले कुँदिएको छ । मध्ये भागमा रहेको घडाको बिडो साबुतै छ । यसको दायाँबायाँका घडाहरूमा बिडमा घेरा छैन । तर, तीन वटै घडाको फेदमा कुँदिएका बुट्टाहरू सधै नै छन् । इन्द्रचोकको घडामा जैसिदेवलको नयाँ घडामा जस्तो सर्प कुँदिएको छैन । इन्द्रचोक र जैसीदेवल बाहेक अन्य क्षेत्रका घडा त्यति पुराना जस्तो छैनन् । तर, इन्द्रचोक र जैसीदेवलको घडाहरूको बनौट र ढुंगा अनुसार यो पुराना मान्न सकिन्छ । जैसीदेवलको घडालाई वि.स. १२-१३ औं शताब्दी मानिएको छ । इन्द्रचोकका घडाहरू न्हुघलको घडाहरू जति चहकिला देखिँदैन । इन्द्रचोकका घडा बढी समयसम्म प्राकृतिक क्रिया-प्रतिक्रियाको शिकार भएको भान हुन्छ । ढुङ्गाको अवस्था, निर्माण शैली र बुट्टाको भव्यताको दृष्टीले इन्द्रचोकको घडा यो भन्दा पनि अगाडि भएको स्थानीयहरूको विश्वास छ (प्रधान, वि.स. २०५५, पृ. १३४) ।

राखी बजार

मध्यकालमा इराकबाट मुसलमानहरूको समूह भारतको बाटो हुँदै नेपाल छिरेको थियो । उनीहरू इन्द्रचोकको पूर्वतिरको वटु टोलमा आश्रित भए । वर्तमान समयमा पनि यस स्थानमा इराकबाट आएका मुसलमानहरूको पूर्वाहरू बसोवास गर्दछन् । यी मुसलमानहरूले इराकमा रहँदा आफ्नो मौलिक पेशालाई इन्द्रचोकको पूर्वी क्षेत्रमा बसी निरन्तर दिइरहेका छन् । उनीहरूले मध्यकालदेखि नै महिलाहरूले लगाउने चुरा, पोते र माला बनाउनेदेखि विक्री गर्नेसम्मको काम आजसम्म निरन्तरता दिइरहेका छन् । यो क्षेत्र वा बजारलाई पहिलो यस बजारलाई इराकी बजार भनिन्थ्यो । अहिले राखी बजार वा मुस्मां गल्ली भनिन्छ (हुसैन, मोहमद, २०७९ मंसिर २१ गते, अन्तर्वार्ता) ।

आकाश भैरव

काठमाडौं उपत्यकाभित्र लिच्छविकाल अघि नै शिलारूपी भैरव र भैरवीहरूलाई पूजाआजा गर्दै आइरहेको पाइन्छ । नवौं र दशौं शताब्दी भन्दाअघि भैरवका प्राचीन मूर्तिहरूमा पूजा भएको प्रमाण भेटिँदैन । हिन्दू र बौद्ध संप्रदायकाले पूजा गर्ने भएकाले भैरव र भैरवी बढी मात्रामा प्रचारप्रसार भएको देखिन्छ । विक्रम सम्बत् नवौं शताब्दीपछि काठमाडौं उपत्यकामा प्रवेश गरेको तन्त्रयानको प्रभुत्वपछि भैरवको पूजा हुन थालेको हो (अमात्य, वि.स. २०६८, पृ. २०९) । नेपालका भैरवहरूको आ-आफ्नै विशेषता रहेको छ ।

शैवागममा ६४ प्रकारको भैरवको उल्लेख गरिएको छ । जसको विभाजन आठ वर्गमा भएको छ । यिनीहरूको प्रत्येकका साथ एक योगिनी सम्बन्ध छ । शिवको विभिन्न रूप मध्ये भैरव पनि एक हो । यसले सांसारिक अज्ञान र नराम्रो शक्तिलाई नाश गर्दछ । यस कारण भैरवको मूर्ति स्थापना वा निर्माण गर्दा ठूलो आँखा, भयावह, मुख र ठाडा केश आदिको आकृति गरिएको हुन्छ (बज्राचार्य, वि.स. २०३३, पृ. ६९) । भैरव नेपालमा खुवै प्रख्यात र शिवको डर लाग्दो रूप हो । परम्परागत रूपमा नेपालमा ६४ भैरवहरू प्रचलित छन् । नेपालमा यस्ता धेरै भैरवहरू छन् । जुन स्थानीय दवताका रूपमा पनि रहेको पाइन्छ । भैरवले सधै दिक्पाल, रक्षक र क्षेत्रपालका रूपमा रहेको छ ।

भैरवको अवतार वर्णन पुराणहरूमा विविध रूपमा गरिएको छ। यो कहीं शिव छ त कहीं शिवका पुत्र वा कहीं विष्णु स्वरूपमा छ। यस प्रकार भैरवको उपासना विधानका अनुसार आकाश भैरव, स्वर्णाकर्षण भैरव, पाताल भैरव जस्तो नामबाट पनि अनेक विधानबाट प्राप्त हुन्छ। एकादश रुद्रावतार वामन भैरव, क्षेत्रपाल भैरव र वेताल आदिको स्वरूपको अतिरिक्त भगवतीको प्रमुख दशमहाविद्याहरूको भैरव आदि अवतारको परम्पार विश्वव्यापी रहेको विज्ञान भैरवमा उल्लेख छ। (द्विवेदी, सन् १९७८, पृष्ठ १६)। नेपालमा प्राप्त भएका भैरव मध्ये इन्द्रचोकमा अवस्थित आकाश भैरवको विशेष महत्त्व छ। धर्मशास्त्र र प्रतीमा लक्षणअनुसार भैरवको वर्गीकरण खासैकहीं उल्लेख गरिएको पाइदैन। इन्द्रचोकको आकाश भैरव भन्नाले पक्षिराज शरभेश्वर भन्ने बुझिन्छ (शर्मा, सन् १९८१, पृ. ३१)।

रुद्रयामलमा शरभेश्वरको उल्लेख छ। भगवान शिवको विभिन्न अवतारहरू आफ्नो ढङ्गले अनौठो छन्। भैरव अवतारहरू मध्ये आकाश भैरवको अवतार अन्यन्त आश्चर्यपूर्ण छ। यस अवतारको कारण भक्त प्रल्हादको रक्षा र हिरण्यकश्यपु बधको लागि अवतरित भगवान् नृसिंहको क्रोध तथा असम्भावको शान्त मानिएको छ (शर्मा, वि.सं १९८१)। यसैगरी, विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरूमा आकाश भैरवको छिर छेदन गरिएको पाइन्छ। भैरवको आकृतिका वेग्लवेग्लै स्वरूपमा पशुबलि अनिवार्य मानिन्छ (पौड्याल, वि.स. २०६०, पृ., ७९-८१)। लोकभक्तीको आधारमा इन्द्रचोक, भक्तपुर र हलचोकका भैरवहरूलाई आकाश भैरव भन्ने गरिन्छ।

हिन्दु तथा बौद्ध धर्मालम्बीहरूले आकाश भैरवलाई विभिन्न रूपमा पुज्दछन्। हिन्दुमार्गीहरूले भैरवलाई भैरवकै रूपमा लिन्छन्। बौद्ध मार्गीहरूले आकाश भैरवलाई 'अक्षोभ्य बुद्ध' को परिवारको सदस्यका रूपमा पुजाअर्चना गर्छन् (बज्राचार्य मनकाजी, २०७९ मंसिर २५ अन्तर्वार्ता)। किंवदन्ती अनुसार कतिपयले राजालाई भैरवको अवतार मान्छन्। यही रूपमै इन्द्रचोकको आकाश भैरव (आजुद्यः) लाई किराँतीहरूको पहिलो राजा यलम्बरसँग सम्बन्ध गाँसेको देखिन्छ। किराँती राजा यलम्बरको काटेको टाउको नै आकाश भैरवका रूपमा लिन्छन् (डंगोल, रमेश, २०७९ मंसिर १० गते, अन्तर्वार्ता)। आकाश भैरवलाई मात्र नभएर पचलीमा रहेको भैरवलाई फर्पिङका राजा पचली सिंह थाकुरको शिला रूपमा मानिएको छ।

इन्द्रचोकमा रहेको आकाश भैरवको मुकुटको मध्यभागमा रहेको आकृतिलाई हिन्दुहरूले ब्रह्मा र बौद्धहरूले अक्षोभ्य बुद्धका रूपमा पूजा गर्छन्। काठमाडौं उपत्यकामा भैरवलाई फरक-फरक स्वरूपमा पुजे गर्छन्। शिरमात्र भएको भैरव र घैंटोको आकृतिमा बनाएको भैरव र पूर्ण आकृतिका भैरव मान्छन्। इन्द्रचोकको आकाश भैरव घैंटो रूपमा बनाइएको छ (पौड्याल, वि.स. २०६०)। इन्द्रजात्राको अवसरमा आकाश भैरवको मूर्तिलाई आठ दिनसम्म बाहिर राखिन्छ। इन्द्रजात्राको विशेष उत्सवमा आकाश भैरवको तन्त्रविद्या अनुसार पूजा हुन्छ। आकाश भैरवलाई किराँती समुदायले यलम्बरका रूपमा लिन्छन्। जनश्रुती र विभिन्न आख्यान अनुसार किराँतीहरूको पहिलो राजा यलम्बरसँग आकाश भैरवको सम्बन्ध जोडिएको छ। ती आख्यान र किंवदन्ती अनुसार प्राचीन समयमा भैरवले यलम्बरको रूप धारणा गरी कान्तिपुरमा शासन गरेका थिए।

त्रेता युगमा महाभारत युद्ध हुँदा राजा यलम्बरलाई युद्ध हेर्न मन लाग्यो। यलम्बरले युद्धमा पराजित हुने पक्षबाट लड्ने निर्णय लिए। किंवदन्ती अनुसार यलम्बर एक साधारण राजा नभएर शिवको एक अंश हो। शिव रूपी भैरव यलम्बरले कौरव पक्षबाट युद्धमा लड्दा पाण्डव पराजित हुने श्रीकृष्णले थाहा पाए। श्रीकृष्णले

छलगरी यलम्बरको शिर काटे । शरीरबाट अलग भएको यलम्बरको शिरले आकाश मण्डलबाट महाभारतको युद्ध हेरेको भन्ने गरेको पाइन्छ । युद्ध समाप्त पछि यलम्बरको शिर आकाश मार्ग हुँदै बागमती र विष्णुमतीको दोभान (इन्द्रचोक) विश्राम लियो । बिहानको समयमा यलम्बरको टाउको भैरव रूपमा परिणत भयो । स्थानीयहरूले भैरवलाई आकाश भैरवका रूपमा पूजा गरे । यसै भैरवरूपी यलम्बरलाई काठमाडौँ सहरका बासिन्दाहरूले आजु घो, अजा भेलु र हाथु घोका रूपमा पूजा गर्दै आएका छन् ।

किराँती पहिलो राजा यलम्बर भैरव बनी अन्तर्धान भएको हुनाले 'भैरव' वा 'अजा' भनिएको हो (अमात्य, वि.स. २०५८, पृ., २७) । हाथु घो भनेको इन्द्रजात्राको समयमा एक सातासम्म भैरव मुकुट प्रदर्शनमा राखिन्छ । यसै भैरवको मुखबाट नली निकाली जाँड चुहाउने चलन निरन्तर आजसम्म चलिरहेको छ । इन्द्रजात्राको अवसरमा आउने भक्तजनहरूले आकाश भैरवको मुखबाट आउने जाँड प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्ने गर्दछन् । नेपाल भाषामा जाँड चुहाउने देवतालाई 'हाथु घो' भनिन्छ । इन्द्रजात्राको आठ दिन आकाश भैरवलाई बाहिर राखिन्छ । ताम्राकार समुदायका गुठियारले विभिन्न गरगहना सहित श्रृंगार गर्छन् (ताम्राकार, रमेश, २०७९ मंसिर १० गते, अन्तर्वार्ता) । आठ पुजारी मिलेर इन्द्रजात्रामा बोका बलि दिन्छन् । यी आठ जना पुजारीले इन्द्रजात्राको हरेक दिन आ-आफ्नो जिम्मेवारी अनुसार काम गर्छन् । इन्द्रचोक अवस्थित आकाश भैरवको रेखदेख र वार्षिक नित्यकर्म यसै क्षेत्रमा बसोबास गर्ने ६० ज्यापू परिवारले गर्दै आइरहेका छन् (डंगोल, रविमान, २०७९ मंसिर २१, अन्तर्वार्ता) ।

आकाश भैरवको वास्तुकला

तीन तल्लाको आकाश भैरव मन्दिरको बनौट लाम्चो समकोणीय र छत्रशैलीक ढाँचामा बनेको छ । २० वर्ष अघि यस मन्दिरको जिर्णोद्धार भएको थियो । जिर्णोद्धारपछि मन्दिरको बाहिरी तथा भित्री भाग आकर्षक देखिएको छ । यद्यपि भित्री खण्डमा केही परिवर्तन आए पनि मन्दिरको मुख्य अगाडिको खण्ड परिवर्तन गरिएको छैन । मन्दिरको पूर्वीपट्टीको मुख्य प्रवेशद्वार सुनको जलप राखी कलात्मक बनाइएको छ । ढोकाको दायाँबायाँ एक जोडा सिंह छन् । यस सिंहले आकाश भैरवको रक्षा गरेको स्थानीयहरूको विश्वास छ । मुलढोकाको माथि तोरण छ । तोरणको मुख्य भागमा भैरवको मूर्ति छ । तोरणमा गरूड, नागकन्य र मकरका ढलौट मूर्तिहरू छन् (अमात्य, वि.स. २०५८, पृ. २४) ।

मन्दिरको पहिलो तल्लाको पश्चिमतिरको भित्ता नजिकै आकाश भैरवको मुख्य देवता स्थापन्न गरिएको छ । मुख्य देवतालाई चारैतिरबाट परिक्रमा गर्न खाली भाग राखिएको छ । नीलो रंगको आकाश भैरवको मूर्तिलाई जमिनबाट करिब तीन फिट अग्लो र चाँदीमाथि अड्याइएको छ । टाउको मात्रको मूर्तिलाई चारैतिरबाट चाँदीले घेरेको छ । भैरवको निधारमा अक्षोभ्य बुद्धको मूर्ति छ । मुख्य मूर्तिको दायाँबायाँ चाँदीका गणेश र कुमार मूर्ति छन् । मुख्य देवता रहेको स्थानको चारैतिर दश महाविद्या अनुसारै देवीहरूको तस्बिर राखिएका छन् । मन्दिर भित्रको उत्तरतिर एउटा ठूलो घण्टा छ । वीरनरसिंहले नेपाल सम्बत् ९५५ मंसिर शुक्ल पन्चमीका दिनमा यो घण्टा राखेका थिए ।

मन्दिरको पूर्वी मोहडामा चारवटा आँखी भ्यालहरू र बीचमा रहेको तीन वटा भ्यालहरू छन् । पाँचैवटा भ्यालको तोरणको मध्य भागमा भैरव राखिएको छ । उत्तर-दक्षिणतिरको भ्याल बाहेक अरू पाँचै वटा

भ्यालहरूमा पित्तलमाथि सुनको मोलम्ब लगाइएको छ । बीचको भ्यालअन्य तुलनामा ठूलो छ । भ्यालको दायँबायाँ नेपालको भन्डा राखेको छ । भ्यालको अगाडि सानो वार्दली निकालेको छ । वार्दलीको मध्य भागको भ्याल अगाडि लामो सिक्रीमा भुन्डयाइएको बत्ति बाल्ने भाँडो (दलू) राखिएको छ । वार्दलीमा चार वटा भव्य शार्दूलहरू छन् । मन्दिरहरूमा शार्दूल राख्नुको महत्त्व छ । आकाश मार्गबाट आएका खराव अशक्ति तत्त्व मन्दिर भित्र प्रवेश नगराउन शार्दूल राखिन्छ (जुजु, ने.सं ११३०, पृ. २८-२९) । उत्तर र दक्षिणतर्फका शार्दूलले आफ्नो दिशातर्फ फर्केका छन् । भ्यालको अगाडि सानो वार्दली निकालेको छ । बीचको भ्याल अगाडि लामो सिक्रीमा भुन्डयाइएको बत्ति बाल्ने भाँडो (दलू) छ ।

वार्दलीमा चार वटा भव्य शार्दूलहरू छन् । बीचमा रहेका दुई वटा शार्दूल पूर्वतिर फर्किएका छन् । यी चारै शार्दूल उड्न लागेको जस्तो देखिन्छन् । स्थानीयहरूका अनुसार शार्दूलहरूले आकाश भैरव मन्दिरको रक्षा गरिरहेका छन् । यस मन्दिरको तेस्रो तल्ला गुठियारहरू बस्ने र भोजआदि प्रयोजनका लागि छुट्याइएको छ । मन्दिरको छतमा भिङ्गटाले ढाँकेको छ । तल्ले शैली जस्तै मन्दिरको छतलाई ४५ डिग्री कोणको भिरालो बनाएको छ । छतको बीच खण्डमा तीन वटा गजुर छन् । बीचको गजुरको अरू दुई वटा भन्दा ठूलो छ । यस गजुरमा छत्र ओढ्याइएको छ । गजुरलाई संस्कृत भाषामा 'चुडाम सुवर्ण कलश' भनिन्छ । 'चुडाम' शब्दले बीचको भागलाई बुझाउँछ । शास्त्र र प्रतिमा लक्षण अनुसार मन्दिरको टुप्पोमा गजुर राखिन्छ । यस किसिमको विधि अनुसार गजुर राखिदा मन्दिर सिद्ध हुन्छ (शाक्य, वि.स. २०५८, पृ. ६८) । नेपालका मन्दिरहरूको छतमा सुनको जलप, चाँदी र पित्तलको गजुर राखिने चलन छ । यस आकाश भैरवको गजुरमा सुनको मोलम्ब लगाइएको छ ।

वेताल (भैरव) देवता

इन्द्रचोकबाट इटु बहाल जाने मार्गलाई चोखाछें गल्ली भनिन्छ । यो आकाश भैरवको बायाँतर्फ पर्छ । चोखाछें गल्लीको सडकनिर एउटा खाल्डो छ । त्यस खाल्डोलाई काठले घेरा लगाएको छ । स्थानीयहरूले यसलाई बेलात (बेता: द्य) देवता वा भैरवका रूपमा भन्छन् । उनीहरूले दैनिक बेताल देवताको पुजा गर्छन् । बेताल देवता भनेको आकाश भैरवको द्वार रक्षक हुन् (जुजु, वि.स. २०६८, पृ. २५) । भैरवको मुख्य वहान बेलात वा शव हो । भैरवका विभिन्न वाहान भए पनि कुकुर नै यसको मुख्य वाहानका रूपमा छन् । भैरव धर्मात्मा र असल मानिसको रक्षक र वरदान दिने देवता हुन् । काठमाडौँलाई रक्षा गरिरहने १६ किसिमका भैरव र पीठ छन् । इन्द्रचोकमा रहेको भैरवलाई स्थानीयहरूले वंघ भलू भन्छन् (अमात्य, वि.स. २०५८, पृ. १७) । आकाश भैरवमा रहेको बेतालको मुख्य काम नै खराव भाव बोकेका र आसुरी शक्तिका व्यक्तिहरूलाई मन्दिर भित्र प्रवेश नगराउने काम नै बेताल देवताले गर्छन् । स्थानीयबासीहरूले यसै बेतालले आफ्नो टोलको रक्षा गरिरहेको विश्वास राख्छन् (डंगोल, कृष्णमान, २०७९ मंसिर २० गतेको अन्तर्वार्ता) ।

आकाश भैरवको आगन चोक

आकाश भैरव मन्दिरको पछाडि (पश्चिम) तिर एउटा चोक छ । यस चोकलाई आकाश भैरवको आगन चोक भनिन्छ । वि.स. २०७२ सालको भूकम्पछि यो आगन घरको पुनर्निर्माण भएको हो । यस चोकमा मध्यकालका केही पुरातात्विक महत्त्वपूर्ण सामग्री असुरक्षित रूपमा छरिएका छन् । चोकको बीच भागमा शिव मन्दिर छ । सेतो रंगले पोतेको मन्दिर भित्र शिव लिङ्ग छ । गुम्बज र नेपाली शैली जस्तै देखिने शिवालय

मन्दिरको भित्ता बलियो प्रस्तरको ढुंगाले बनेको छ । मन्दिरको पश्चितीरको प्रदक्षिणा पथको तल दुई वटा साना मूर्ति छन् । दायाँतिरको मूर्ति देवीको हो । अर्को मूर्ति भने शिवको हो । प्रतिमा लक्षणमा वर्णन भए अनुसार यी दुवै मूर्तिमा आयुध स्पष्ट देखिन्छन् ।

शिवालयका अभिलेख

आकाश भैरवको आगन चोक भित्र शिवालयको पश्चिम भित्तामा एक फिट अग्लो अभिलेख छ । अभिलेख अनुसार शिवालयको स्थापना नेपाल सम्बत् ९९२ पौष शुक्ल १५ रोजमा बनेको देखिन्छ । सहदेव नामको एक व्यक्तिले देवालयमा पूजा गर्न अभिलेख राखेका थिए । सहदेवले शिवालयको जिर्णोद्धार गरेको अभिलेखमा उल्लेख छ । यस अभिलेख सम्भवत कुनै समयमा शिवालय भव्य मन्दिर थियो । शिवालयको पश्चिमतिर एक भक्तको प्रतिमा छ । जमिनमा गाँडिएको साढे दुई फिट अग्लो भक्त प्रतिमामा भक्तले कुनै देव वा देवीलाई नमस्कार गरेका देखिन्छन् । यस मूर्तिको दायाँबायाँ चारै तिर लहरै भक्तहरूको आकृति छन् । २५ जना भक्तहरू विभिन्न मुद्रामा प्राथना गरेका देखिन्छन् । यस मूर्तिको बाहिर किनारा ज्वालायुक्त रहेको छ । नमस्कार गरेको भक्तको माथि पूर्णकलश घडा राखिएको छ । सानो आकारको पूर्ण कलश घडाको कलाकृति राखी बजारमा रहेको तीन वटा घडासँग मिल्दो छ । भक्तको शिरमा चुच्चो आकारको मुकुट छ । यस भक्तका दुवै लाम्चो कानका कुण्डल काँधसम्म लत्रिएको छ ।

निधार र आँखा ठूला छन् । दुवै आखा छड्के परेका छन् । नाक भने हल्का खिइसकेको छ । भक्तको जुँगा लगभग कानसम्म पुगेको देखिन्छ । यसै भक्तको मूर्ति पछ्याडि प्रचलित लिपिमा लेखेको शाक्त संप्रदायसँग सम्बन्धी अभिलेख छ, जुन २५ हरपको छ । शिलालेखको केही खण्ड जमिनमा गाडिएको छ । त्यही जमिनमा गाडिएको अभिलेखको अंशमै अभिलेखको स्थापना मिति उल्लेख भएको हुनुपर्छ । यो अभिलेख शक्तिमा आधारित छ । यस अभिलेखको उठानमै 'ओम चण्डिकाय नमः' लेखिएको छ । कपितय अभिलेख कुन संप्रदाय वा केबाट अभिप्रेरित भएर राखिएको हो भन्ने यसको उठानबाटै थाहा पाउन सकिन्छ । दूर्गा सप्तचण्डिकै आधारित चण्डिकै नामबाट अभिलेखको सुरुमै राखिनु यो सम्भवतः कुनै शाक्त संप्रदायले राखेको हुनुपर्छ । अभिलेखको माथि भगवतीको मूर्ति छ । अभिलेखको मध्यभागमा गुठी सन्चालन गर्न विभिन्न बुँदा उल्लेख छ ।

गणेश मन्दिर

इन्द्रचोकबाट पश्चिम र दक्षिणतिर मखन पर्छ । यहीं मखन जाने वाटोमा एउटा गणेशको मन्दिर छ । यो मन्दिर पित्तलले निर्मित छ । एक तल्ले नेपाली शैलीको गणेश मन्दिर सत्रौँ वा अठारौँ शतादीमा बनेको देखिन्छ । सात-आठ इन्च गहिराईमा प्रस्तरको गणेश मूर्ति छ । गणेशको सुँड बायाँ फर्किएको छ । स्थानीयहरूले यस मन्दिरलाई स्थान गणेशका रूपमा लिन्छन् । घरमा राम्रो वा नराम्रो जुनसुकै काम परेको बेलामा सुरुमा यही गणेश मन्दिरमा पूजा गर्नु पठाउने चलन छ । यस गणेश मन्दिरमा विभिन्न उत्सवमा बलि दिइन्छ । मन्दिरको अगाडि अर्धचन्द्राकारको तोरण छ । तोरणलाई अड्याउन दायाँ-बायाँ सानो खम्बा राखिएको छ । तोरणको दायाँबायाँ दुवै हातमा नाग हातमा लिएको देव-देवीको मूर्ति छन् ।

दुई खम्बामा दायाँबायाँ सूर्य, चक्र र शंख आकृति कुँदिएको छ । मध्यकालमा प्रभावमण्डलमा कुँदिने ज्वाला मन्दिरको तोरणमा देखिन्छ । ज्वालाबली तोरणको दुवै किनारमा राखिएको छ । तोरणको बीचमा छेपुले

मुखमा सर्पलाई टोकेको छ । छेपुको माथि तामाले घेरेको खण्डमा नेपाली भाषामा ताम्र अभिलेख छ । चारैतिर तामामा अभिलेख कुँदिएको पाइन्छ । अभिलेख अनुसार इन्द्रचोक निवासी पन्नारत्न सिंहले आफू र आफ्नो परिवारको हितका लागि मन्दिरमा छत राखेका थिए । ४५ डिग्रीको भिरालो पारेको छतको तल्लो चुच्चो भागमा सानो मुखाकृति भैरवलाई राखिएको छ ।

सन्तानेश्वर महादेव

इन्द्रचोकबाट पूर्वीतिर असन जाने क्षेत्रमा शिखर शैलीको सन्तानेश्वर मन्दिर रहेको छ । प्रस्तरले बनेको सन्तानेश्वर मन्दिरको मुख्यद्वार उत्तर दिशामा रहेको छ । चार तहको पेटीमाथि मन्दिर बनेको छ । यस मन्दिरमा प्रदक्षिणा पथ छैन । दश वटा खम्बामाथि मन्दिरको माथिल्लो भाग अड्याइएको छ । मन्दिरको माथिल्लो भाग चार कुना अर्धमण्डल छ । पूर्व र पश्चिम दिशामा तीन फिटको एक-एक वटा स-साना मन्दिर छन् । यस मन्दिरको बीचमा शक्तिदेवी छन् । स-साना मन्दिरको गजूर पित्तलको छ । मन्दिरको तेस्रो खण्ड महामण्डप हो । आमलक भन्दा तल ढुङ्गाका चारवटा ऐना छन् । मन्दिरको आमलक भन्दा माथि कलश राखिएको छ ।

वंशीधर महादेव

इन्द्रचोकको उत्तर दिशातर्फ वंशीधर महादेव रहेका छन् । वि.स. १९९० सालको भूकम्पमा यो वंशीधर महादेव मन्दिर पूर्णरूपले क्षतिगस्त भएको थियो । पुरानो फोटोहरूमा भूकम्पअघि यो वंशीधर मन्दिर तीन तल्लेको नेपाली शैलीमा निर्मित थियो । वर्तमान स्वरूप वि.स. १९९० सालको भूकम्प पछिको हो । तीन क्षेत्रको पाद पीठका खम्बाहरू पुरानै हुन् । श्री ३ जुद्ध शमशेर राणाले पुनर्निर्माण गरेको वंशीधर मन्दिरका थामहरू पुरानै राखिएको थियो । पहिलो तलादेखि स्वरूप परिवर्तन भएको हो (श्रेष्ठ, विकास, मंसिर १० गते अर्न्तवार्ता) । चार तहको पेटीमा बनेको मन्दिरको दोस्रो तला चुच्चो परेको छ । यसको गजूर पित्तलले बनेको छ ।

निष्कर्ष

इन्द्रचोक पुरातात्विक, इतिहास र संस्कृतिको नजरमा काठमाडौं उपत्यकाकै एक महत्त्वपूर्ण स्थान हो । लिच्छविकालमै विकास भइसकेको ग्राम क्षेत्रअन्तर्गत इन्द्रचोक नै विभिन्न ६ टोलमा जाने मुख्य केन्द्र विन्दु हो । किराँती पहिलो राजा यलम्बरसँग सम्बन्धित आकाश भैरव रहेको छ । स्थानीयहरूले आकाश भैरवलाई आफ्नो पुर्खाका रूपमा पूजा गर्छन् । किंवदन्तीअनुसार त्रेता युगमा महाभारत युद्धको समयमा यलम्बरले युद्धमा पराजित हुने समूहको पक्षमा युद्ध गर्ने निर्णय लिए । श्रीकृष्णले महादेवको अंश रूपी यलम्बरले कौरवको पक्षबाट युद्ध गर्दा पाण्डवहरू पराजित हुने भयले छलगरी उनको शिर काटे । त्यहीँ शिर आकाशमार्ग हुँदै इन्द्रचोकमा पुग्यो । विहान भएकाले शिर भैरवको रूपमा परिणत भएको भन्ने देखिन्छ ।

हिन्दुहरूले भैरव र बौद्धहरूले अक्षोभ्य बुद्धका रूपमा आकाश भैरवलाई पूजा गर्छन् । इन्द्रचोकको मध्यभागमै रहेको कान्तिश्वर महादेवबाट कान्तिपुर नामाकरण भएको देखिन्छ । इन्द्रचोकको पूर्वीदिशामा रहेको केल टोलमा रहेको लिच्छविराजा मानदेव र गुच्चा टोलको अंशुबर्माको अभिलेखले पनि यस स्थान ऐतिहासिक भएको प्रमाणित गर्छ । साथै हनुमान ढोका दरवारमा प्राप्त अंशुबर्माको जिर्ण अभिलेख पाइनु, प्राचीन परम्परा अनुसार चाँगुनारायणको पूजा भित्त्याउने प्रचलनले पनि इन्द्रचोक क्षेत्र लिच्छविकालमै विकास भइसकेको

देखाउँछ । काठमाडौं उपत्यकामा वर्ष भरी मनाइने विभिन्न जात्रापर्वमा प्रत्यक्ष संलग्न रहेको पाइन्छ । यस्तो ऐतिहासिक स्थानका पुरातात्विक सामग्री, मूर्त र अमूर्त सम्पदाको संरक्षण उचित रूपमा भएको छैन । यसको संरक्षण हुन आवश्यक छ । साथै यस सम्बन्धी गहकिलो अध्ययन र अनसन्धानको कमी भएको महसुस हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अमात्य, साफल्य (वि.स. २०५८), *श्री अकाश भैरवनाथ*, आकाश भैरव संरक्षण समिति ।
... (वि.स., २०६८) *पुरातत्त्व इतिहास र संस्कृति*, भृकुटी पब्लिकेसन ।
जुजु, बलदेव (वि.स., २०६७), *वंधः त्वाः या आजु घः व ये देयु*, इन्द्रजवहार सहयोग गुथि ।
जोशी, हरिराम (वि.स. २०७७ दोसं), *नेपालका प्राचीन अभिलेख*, ने.रा.प्र.प्र ।
द्विवेदी, ब्रजबल्लभ, (१९७८), *विज्ञान भैरव*, मोतीलाल बनारसीदास ।
पौड्याल, विणा, (वि.स., २०६०), *काठमाडौं उपत्यकाका प्रमुख उमामहेश्वर र भैरव मूर्तिहरू* ।
प्रधान, भुवनलाल (वि.स., २०५५), *नेपालको इतिहास र संस्कृति केही पक्ष*, ने.रा.प्र.प्र ।
योगी, नरहरिनाथ (वि.स., २०१३), *देवमाला वंशावली*, श्री पीरमहन्त क्षिप्रानाथ योगिराज ।
वज्राचार्य, गौतम (वि.स., २०३३), *हनुमानढोका राजद्वार*, नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान ।
वज्राचार्य, धनवज्र (वि.स., २०३०), *लिच्छविकालका अभिलेख*, नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान ।
वासुपासा, (वि.स., २०७५ दो.सं.), *कान्तिपुर*, माइड बडी लाइब्रेरी ।
शर्मा, नानकचन्द्र, (१९८१), *आकाश भैरव कल्पम्*, मोतीलाल बनारसीदास ।
शाक्य, हेमराज (ने.सं १०८९), *नेपाल संस्कृतिया मुलुखा*, चन्द्रलक्ष्मी देवी शाक्य ।

English

Slusser, MS (1982). *Nepal Mandal*. Princeton University press.
Regmi. DR. (1965). *Medieval Nepal. vol 3*. Rupa & co.

लेख

कुँवर, धनबहादुर, वि.स. २०७७-२०७८, *नेपाली वास्तुकलामा मध्यकालीन राजदरबार-एक झलक*, (नेपाल हाम्रो सम्पदा, वर्ष ५०, अंक ५, पूर्णांक २३२), सूचना तथा प्रसारण विभाग, काठमाडौं ।

अन्तर्वार्ता

महर्जन, कृष्णगोपाल, ७० वर्ष, २०७९ २०७९ मंसिर १० गते, इन्द्रचोक, का.न.पा २४
डंगोल, रविमान, ७५ वर्ष, २०७९ मंसिर १० गते, चोखाछैं गल्ली, का.न.पा २४
श्रेष्ठ, विकासभक्त, ७१ वर्ष, २०७९ मंसिर १५ गते, इन्द्रचोक, का.न.पा २४
हुसैन, मोहमद, ५५ वर्ष, २०७९ मंसिर १५ गते, वटु, का.न.पा २३
ताम्राकार, रमेश, ४० वर्ष, २०७९ मंसिर १५ गते, का.म.पा २४